

Kraków, 3 czerwca 2022 r.

Dr hab. Agnieszka Kuszewska, prof. UJ
Instytut Bliskiego i Dalekiego Wschodu
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Uniwersytet Jagielloński

Recenzja rozprawy doktorskiej

Pani magister Katarzyny Marty Głąb pt. „Pomiędzy publicznym a prywatnym. Zbrodnie reżimu Suharto z 1965 roku w pamięci zbiorowej Indonezyjczyków”, napisanej pod kierunkiem naukowym Pana dr hab. Adama Leszczyńskiego, profesora Uniwersytetu SWPS

Recenzja w postępowaniu o nadanie pani magister Katarzynie Marcie Głąb stopnia doktora w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie nauki socjologiczne sporządzona jest na wniosek Rady Instytutu Nauk Społecznych Uniwersytetu SWPS.

1. Wybór, uzasadnienie i trafność podjętej tematyki badawczej

Przedstawiona do recenzji dysertacja pani magister Katarzyny Marty Głąb pt. „Pomiędzy publicznym a prywatnym. Zbrodnie reżimu Suharto z 1965 roku w pamięci zbiorowej Indonezyjczyków” dotyczy procedury nadania stopnia w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie nauki socjologiczne. Celem rozprawy jest analiza indonezyjskich procesów

odgórnego konstruowania pamięci zbiorowej o masowych mordach i innych przykładach naruszeń praw człowieka w czasie trwania reżimu Suharto (1965–1998) i po jego upadku. Autorka szczegółowo przedstawia działania reżimu podejmowane w ramach polityki pamięci, akcentując fakt, że narracja historycznej pamięci tworzonej obecnie przez spadkobierców reżimu stanowi do dziś symboliczną przemoc i utrudnia pojednanie. Słusznym i koniecznym, a jednocześnie najbardziej wartościowym elementem tej pracy jest wyjście poza wymazujący pamięć ofiar elitarny dyskurs i próba zrekonstruowania narracji osób wykluczonych, demaskujących uprzywilejowaną pozycję indonezyjskich władz w celowym kreowaniu i zarządzaniu polityką pamięci.

Problematyka nierównoprawnych pamięci i sposobów, w jakie należy dawać świadectwo prawdzie historycznej na poziomie lokalnym, indywidualnym, rodzinnym oraz międzypokoleniowym w wewnętrznym dyskursie dotyczącym trudnych etapów historii państwa postkolonialnego, zróżnicowanego pod względem etnicznym, religijnym i językowym, jakim jest Indonezja, bez wątpienia zasługuje na wielowymiarową analizę badawczą. Jest to trudny i wielowątkowy temat, wymagający od badacza znakomitej znajomości oraz zrozumienia lokalnych uwarunkowań i historycznego dyskursu w Indonezji. Niezbędna jest także szczególna wrażliwość badawcza, która powinna charakteryzować osobę zajmującą się analizą losów ofiar reżimu, ludzi, którzy doświadczyli głębokiej traumy i często z wielu względów obawiają się mówić o swoich przeżyciach. Istotnym argumentem przemawiającym za podjęciem badań nad pamięcią o zbrodniach jest bez wątpienia fakt, że tematyka indonezyjska jest stosunkowo mało znana i nieczęsto poruszana w polskiej nauce. Dysertacja kandydatki nie tylko wypełnia tę lukę, ale również pokazuje interesujące kierunki badań nad współczesnym dyskursem dotyczącym różnych sposobów konstruowania i postrzegania rażących naruszeń praw człowieka oraz pamięcią (a raczej wieloma pamięciami) o nich, zarówno tymi kształtowanymi przez reżim, jak i jego ofiary.

2. Założenia badawcze, metodologia pracy i źródła

Przedłożona praca ma charakter wielodyscyplinarny i wychodzi poza dyscyplinę nauk socjologicznych, co wynika ze szczególnej specyfiki studiów nad pamięcią. Autorka podkreśla we Wprowadzeniu, że prowadzi badania jakościowe w naukach społecznych zorientowane humanistycznie, osadzone w paradygmacie interpretatywnym badań społecznych.

Zaakcentowany jest fakt, że tematyka dysertacji stanowi skomplikowany problem badawczy, a badacze pamięci korzystają z wielu podejść metodologicznych, co sprawia, że „trudno w nich o ścisłość i czystość metodologiczną właściwą badaniom socjologicznym” (str. 23). Rozprawa odwołuje się zatem do wielu dyscyplin, nurtów i orientacji: antropologii, filozofii, kulturoznawstwa, historii, politologii, prawa i innych dyscyplin społecznych i humanistycznych. Pani magister odnosi się między innymi do etnografii wielostanowiskowej w ujęciu George’a Marcusa (str. 23). Zastosowana metodologia badań w moim mniemaniu w sposób odpowiedni dopasowana jest do tematyki badawczej. Podczas badań terenowych doktorantka właściwie dobrała i wykorzystywała różne metody badawcze, na przykład biograficzno-narracyjną oraz obserwacyjno-etnograficzną. Ich uzupełnieniem było dokumentowanie działań w formie fotograficznej i audiowizualnej. Praca stanowi próbę chronologiczno-problemowej analizy tragicznych wydarzeń z czasów reżimu Suharto, które są punktem wyjścia do badań nad pamięcią kulturową masowych mordów w Indonezji: zarówno tą intencjonalnie konstruowaną przez elity rządzące i osoby legitymizujące ich władzę, jak i tą, którą współdziałały ofiary ówczesnego reżimu.

Rozprawa ma znaczące walory źródłowe: katalog źródeł jest szeroki i obejmuje szereg publikacji anglojęzycznych, indonezyjskich, źródeł wtórnych oraz pierwotnych. Pobyty badawcze w Indonezji i znajomość języka znacznie ułatwiły dostęp do źródeł; cennymi są zwłaszcza wywiady z osobami, które przeżyły tragedię czy też mogą wypowiedzieć się na temat obecnego dyskursu (lista osób, z którymi autorka przeprowadziła rozmowy znajduje się na stronach 311–312 rozprawy). Co istotne, badania objęły nie tylko byłych więźniów politycznych, ale także rdzenne grupy etniczne czy grupy transmigrantów, zamieszkujące tereny dawnych obozów pracy dla więźniów politycznych. Doktorantka słusznie podkreśla konieczność podjęcia trudnego wyzwania, jakim było wejście do lokalnej społeczności, nawiązanie szeroko zakrojonych interakcji, a także zdobycie zaufania osób, które zgodziły się poruszyć tak trudne tematy w rozmowie z Europejką i opowiedzieć swoje historie. Możliwość zebrania i analizy naukowej narracji wychodzących poza dyskurs narzucony przez reżim, stanowi niekwestionowalny atut dysertacji.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że istota poruszanej przez Doktorantkę tematyki została potwierdzona przez przyznanie jej przez Narodowe Centrum Nauki grantu naukowego Preludium („Krajobraz ludzkiej i nie-ludzkiej pamięci w post-autorytarnej Indonezji”). Autorka otrzymała też grant uczelniany na staż naukowo-badawczy w KITLV, Królewskim Holenderskim Instytucie Studiów Azji Południowo-Wschodniej i Karaibów w Lejdzie, odwiedziła bibliotekę Asien-Afrika-Institut Universität w Hamburgu oraz bibliotekę

Universitas Gadjah Mada w Yogyakartaie, korzystała także z cyfrowych archiwów organizacji pozarządowych zajmujących się badaniem masowych zbrodni w Indonezji popełnionych za czasów Suharto.

3. Treść i ocena merytoryczna rozprawy

Przedstawiona do recenzji praca doktorska pani Katarzyny Marty Głąb stanowi spójny tekst napisany w języku polskim i liczy 318 stron. Dysertacja w części głównej składa się z wprowadzenia, czterech rozdziałów i podsumowującego rozważania zakończenia (które składa się z dwóch części). Rozprawa uzupełniona jest bibliografią, spisem zawartych w pracy ilustracji, przeprowadzonych w Indonezji i Polsce rozmów, a także wykazem skrótów i akronimów oraz słownikiem nazw i terminów.

Wprowadzenie ma charakter w znacznej mierze metodologiczny i nosi tytuł „Masowe mordy w Indonezji a studia nad pamięcią”. Ta część pracy podzielona jest na cztery główne podrozdziały i stanowi przegląd teoretycznych rozważań studiów nad pamięcią, przybliży problematykę rozprawy i szczegółowo przedstawia jej układ. Doktorantka dokładnie opisuje specyfikę swoich badań terenowych w Indonezji, przedstawia zastosowane narzędzia metodologiczne, a także charakteryzuje pozyskane źródła oraz materiały do badań. Wymienia także cele swojej rozprawy doktorskiej (str. 8): (1) analiza procesów „odgórnego konstruowania pamięci zbiorowej o masowych mordach z 1965 roku i pamięci o uwięzieniu tysięcy osób w przymusowych obozach pracy oraz mechanizmy recypowania reżimowych konstruktów zbiorowej wyobraźni o przeszłości przez społeczeństwo indonezyjskie w czasie trwania reżimu Suharto (1965–1998) i po jego upadku w 1998 roku”, (2) „zrekonstruowanie przeciwnarracji wykluczonych, demaskujących uprzywilejowaną pozycję reżimu i pokazujących wielość polifonicznych głosów grup mniejszościowych”, (3) wyjaśnienie „kulturowych, społecznych i politycznych przyczyn milczenia o zbrodniach”.

W rozdziale pierwszym, zatytułowanym krótko „Zbrodnia”, Autorka odnosi się do dynamiki historycznej i szczegółowo charakteryzuje początki Republiki Indonezji, postkolonialnego, wewnętrznie podzielonego państwa, którego dalsze losy były w znacznym stopniu warunkowane przez historycznie odziedziczone problemy. Rozdział jest rozbudowany i dzieli się na dziesięć podrozdziałów, które zarówno chronologicznie, jak i problemowo (np. podrozdział „Przemoc seksualna i kontrola moralna kobiet” czy „Próby nazwania zbrodni”) charakteryzują specyfikę indonezyjskich zbrodni.

Drugi rozdział, pod tytułem „Polityka pamięci – polityka wrogości”, jest podzielony na cztery główne podrozdziały i stanowi studium instytucjonalnych działań propagandowych reżimu Suharto i sposobu, w jaki od momentu przejścia władzy w 1965 roku dążył on do narzucenia indonezyjskiemu społeczeństwu jednego, powszechnie obowiązującego dyskursu. W ramach tych działań wszelkie kontrnarracje i lokalne historie były celowo wymazywane, a armia ukazywana była jako główne źródło narodowej dumy oraz sukcesów państwa. Autorka podkreśla na przykład rolę historyków (np. Nugroho Notosusanto) pracujących dla reżimu, legitymizujących go i współtworzących prorządowy system edukacji, a także charakteryzuje fatalne skutki takiej edukacji dla kolejnych pokoleń Indonezyjczyków.

Trzeci rozdział, „Nekropolityka reżimu”, podzielony jest na sześć podrozdziałów zawiera analizę polityki rządzących wobec osób, które utraciły status obywatelski we własnym państwie. Autorka koncentruje się na strategii rządzących wobec więźniów w obozach i wobec społeczeństwa i sposobu, w jaki wpłynęła ona na życie całego społeczeństwa. Odnosi się w swoich rozważaniach do koncepcji biowładzy i nekropolityki Achillego Mbembe, „nagiego życia” Giorgia Agambena oraz władzy totalnej Hannah Arendt, wykorzystując materiał badawczy pozyskany podczas badań terenowych w miejscach byłych obozów w Plantungan i na Buru, rozmów przeprowadzonych z byłymi więźniami politycznymi oraz lektury pamiętników napisanych przez więźniów.

Czwarty rozdział pod tytułem „Strategie milczenia i praktyki zrywania milczenia” podzielony został na trzy części. Zawarte w nich rozważania dotyczą przyczyn, dla których reżim zdecydował się na uwolnienie więźniów pod koniec siedemdziesiątych. Szczególnie godny uwagi podrozdział zatytułowany „Publiczne/prywatne, widzialne/niewidzialne” odnosi się do kwestii splątania pamięci o zbrodniach; autorka analizuje elementy tradycyjnej kultury jawajskiej i jawajskiego islamu, dotyczące kwestii radzenia sobie z doznaną traumą i żałobą. Rozdział czwarty zamyka charakterystyka strategii zrywania milczenia o masowych mordach i masowych uwięzieniach. Studia nad istniejącymi poza oficjalnym nurtem przeciw-narracjami, ich udziałem w kształtowaniu pamięci zbiorowej i rolą w publicznym dyskursie, stanowią niewątpliwie jeden z głównych atutów przedstawionej do recenzji dysertacji.

Kolejna część pracy, niespełna trzystronicowa, zatytułowana „Splątane pamięci, uwikłana wspólnota” nie jest przyporządkowana do żadnego rozdziału; jest ona jakby zawieszona między ostatnim, czwartym rozdziałem a „Zakończeniem”. W tych dwóch końcowych częściach pracy znajduje się podsumowanie wyników analizy procesów pamięci związanych ze zbrodniami indonezyjskimi z 1965 roku oraz autorska propozycja dalszych kierunków badań nad pamięcią o nich.

Struktura rozprawy nie budzi wątpliwości i układa się w logiczną całość, choć nieprzyporządkowany nigdzie fragment można by włączyć w strukturę pracy, na przykład dodać do „Zakończenia”, ponieważ też ma charakter podsumowujący. Nie wpływa to jednak znacząco na ogólną konstrukcję tekstu i kolejność rozdziałów; proporcje między częścią teoretyczną, charakterystyką problemu a wynikami badań i ich podsumowaniem są zachowane. Badania empiryczne pozwoliły Autorce na zidentyfikowanie oraz przestudiowanie wielotorowości dyskursu nad pamięcią w Indonezji i stanowią interesujący, autorski wkład w niezależną debatę nad zbrodniami popełnionymi przez reżim Suharto. W pracy udaje się wykazać jak systemowy terror przez lata uzasadniano troską o zachowanie jawajskiej tradycji i kultury, definiowanej z punktu widzenia i na potrzeby rządzących, i w jaki sposób owa hegemoniczna narracja skutkowałą przewlekłym wykluczeniem z dyskursu zarówno osób ocalałych, jak i rodzin zamordowanych. Kluczowym atutem rozprawy jest to, że nie stanowi ona jedynie odtwórczego opisu pamięci o zbrodniach, ale jest też wielowymiarową analizą różnych strategii dyskursywnych związanych z traumatycznymi doświadczeniami, konstruowanych przez indonezyjskie społeczeństwo. Cenna jest analiza powiązań między kreowaną przez państwo pamięcią a nacjonalizmem, w oparciu o który spadkobiercy reżimu umacniają swoją władzę. Wielogłos nierównoprawnych pamięci, jak podkreśla Autorka w (bardzo krótkim, bo zaledwie nieco ponad stronicowym) „Zakończeniu” (str. 277), „oznacza współistniejące, wielorako nakładające się pamięci, przenikające się wspomnienia, czasem konkurujące i wzajemnie się wypierające”.

Posiadająca szereg naukowych zalet i w znacznej mierze nowatorska rozprawa nie jest wolna od pewnych niedoskonałości. Zabrakło w niej choćby zwięzłych komparatywnych odniesień do innych dyskursów pamięci o zbrodniach, np. w wybranych postkolonialnych państwach azjatyckich, w których armia ma historycznie odziedziczoną silną władzę polityczną (w Birmie czy Pakistanie). Odniesienie do innych przykładów, choćby w przypisie, przydałoby się także w momencie gdy Doktorantka pisze: „Każde społeczeństwo ma swój właściwy czas na *memory boom*” (str. 274). Wydaje się, że pozwoliłoby to nadać badaniom Pani Katarzyny Głąb szerszy wymiar i dokonać lepszej i głębszej kontekstualizacji dyskursu indonezyjskiego. Pozostaje mieć nadzieję, że dalsze badania autorki podążą między innymi także i w tym kierunku, wszak Autorka zaznacza, że „rozprawa nie ma charakteru pełnej i zamkniętej analizy” (str. 277).

Mam pewne wątpliwości czytając, że „skala przemocy, z jaką Indonezja miała do czynienia przez lata reżimu Suharto, powoduje, że jakiegokolwiek rozliczenie i osądzenie zbrodni wiązałyby się z koniecznością rozliczenia i osądzenia całego społeczeństwa” (str. 275). Czy to

oznacza, według Autorki, że wszyscy Indonezyjczycy, także ci nie popierający brutalnej polityki władz, byli w jakiś sposób (współ)winni? Jeśli tak, to w jaki? Czy mamy tu do czynienia z jakąś szczególną specyfiką, charakterystyczną dla Indonezji? Przydałoby się ową myśl rozwinąć w tej części podsumowania i uzasadnić płynące z niej wnioski.

Zdecydowanie za krótkie i nieco zbyt lakoniczne jest w moim przekonaniu „Zakończenie” pracy. Przydałoby się konkretne odniesienie to tego, w jaki sposób założenia metodologiczne badań terenowych i metody badawcze, wymienione przez Autorkę we „Wprowadzeniu” sprawdziły się w odniesieniu do badań autorskich w Indonezji. Dobrze byłoby odwołać się konkretnie do realizacji poszczególnych celów pracy, wskazanych na stronie 8.

W dysertacji zdarzają się drobne niedosiężnięcia stylistyczne: na przykład można by czasem zastąpić jakimś odpowiednim synonimem często powtarzane słowo „reżim”, które czasem pojawia się w następujących po sobie zdaniach (np. str. 21).

4. Wniosek końcowy

Przekazana mi do recenzji rozprawa doktorska pani Katarzyny Marty Głąb stanowi oryginalne, autorskie przedstawienie interesującego tematu badawczego w dziedzinie nauk społecznych i potwierdza interdyscyplinarną wiedzę teoretyczną kandydatki, w tym zwłaszcza w dyscyplinie nauki socjologiczne. Wysoko oceniam wartość naukową rozprawy, w ramach której zaproponowano autorskie rozwiązanie prawidłowo postawionego problemu badawczego. Dysertacja wnosi znaczący wkład w analizę wielowymiarowych, historycznie uwarunkowanych dyskursów pamięci kulturowej w Indonezji. Założenia zawarte we wprowadzeniu zostały przed Autorkę w pełni zrealizowane, przydałoby się jedynie nieco bardziej pogłębione podsumowanie. Zastosowana metodologia, wielodyscyplinarny charakter badań, przeprowadzonych również w terenie, poprawnie wyartykułowane wnioski, są potwierdzeniem umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy naukowej przez kandydatkę. Należy przy tym podkreślić, że wyżej wymienione uwagi krytyczne nie wpływają negatywnie na końcową ocenę dysertacji i jej ogólny pozytywny odbiór.

Podjmując trudną i złożoną tematykę Doktorantka wykazała się rozeznaniem w szerokim spektrum narzędzi badawczych wykorzystywanych w naukach społecznych. Dysertacja napisana jest kompetentnie i rzetelnie, prezentuje odpowiedni poziom metodologiczny, jest także poprawnie skonstruowana pod względem merytorycznym. Nie budzi również większych zastrzeżeń pod względem formalnym i językowym; wspomniane

wcześniej drobne uchybienia nie rzutują na ocenę pracy. Stanowi ona oryginalne i uzupełniające lukę badawczą opracowanie zagadnienia naukowego sprecyzowanego w tytule i pytaniach badawczych postawionych przez kandydatkę.

Na podstawie powyższych uwag uznaję, że rozprawa doktorska autorstwa Pani Katarzyny Marty Głąb pod tytułem „Pomiędzy publicznym a prywatnym. Zbrodnie reżimu Suharto z 1965 roku w pamięci zbiorowej Indonezyjczyków” spełnia wszelkie kryteria merytoryczne i formalne określone w art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 roku Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. W przekonaniu autorki tej recenzji praca w pełni odpowiada wymaganiom stawianym rozprawom doktorskim. Konkludując, pozytywnie oceniam rozprawę i stawiam wniosek o dopuszczenie Doktorantki do realizacji dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Dr hab. Agnieszka Kuszewska, prof. UJ

